

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 21(3): 4–22.

Melyik kettő? Miért kettős?¹

A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról

Éber Márk Áron

ebermark@tatk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A magyar szociológia bővelkedik a kettőstársadalom-, illetve kettősstruktúra-elméletekben, ám a legtöbb nem ugyanarra a dualításra vonatkozik. Dolgozatomban – a melyik kettő? kérdésre választ keresve – először is katalógus- és tézisszerűen összegyűjtöm a magyar szociológia kettősstruktúra- és kettőstársadalom-elméleteit. Ezt követően, második lépésben – immáron a miért kettős? kérdésre választ keresve – a magyar szociológia kettőstársadalom-képeit a magyar társadalom közép-kelet-európai félperifériás helyzetével hozom összefüggésbe. Azt állítom, hogy a kapitalista világrendszer félperifériája mint történetileg kialakult, hatásaiban megkerülhetetlen léthelyzet kijelöli e léthelyzet megismerésének tendenciáit is. Strukturális kényszerként kondicionálja a magyar szociológiát a társadalomszerkezeti kettősségek „felismerésére”. Zárásképpen e duplikációs stratégia meghaladása mellett érvelek.

A magyar szociológia bővelkedik a kettőstársadalom-, illetve kettősstruktúra-elméletekben. A „megosztott”, illetve „kettészakadt” társadalom képzele ráadásul csaknem ugyanennyire elterjedt a hazai közéleti-politikai diskurzusban. Ha a társadalom, illetve a társadalomszerkezet kettősségének felfogása mind a tudományos, mind a közéleti diskurzusban ilyen szívósnak bizonyul, érdemes a kritikai felülvizsgálatra.

A szociológiai koncepciók esetében joggal merülhet fel a kérdés, *pontosan* mi-
ben is áll az általuk tételezett kettősség. A bajok itt kezdődnek. Közelebbről meg-
vizsgálva a szóban forgó elképzeléseket, teljesen világossá válik, hogy a legtöbb
esetben nem ugyanarról a dualitásról van szó. Ha azonban belátjuk, hogy társadal-
munk állítólagos kettős szerkezete ténylegesen *többfajta* kettősséget is jelenthet,
gyanút foghatunk, és máris visszakerdezhetünk: most pontosan *melyik kettőről*
van szó?

1 Jelen dolgozat korábbi konferenciaelőadás-változatának szövegéhez fűzött hasznos észrevételeikért és tanácsaikért sokaknak hálás vagyok. Külön köszönöm a konferenciaelőadás-szöveg felkért bírálóinak, Angelusz Róbertnek és Sik Domonkosnak, valamint Wessely Annának, Némedi Dénesnek, Somlai Péternek, Tardos Róbertnek, Szalai Erzsébetnek, Gecser Ottónak, Szabari Verának, Pellandini-Simányi Lénának, illetve a *Szociológiai Szemle* két anonim opponensének, hogy észrevételeikkel és javaslataikkal segítették e dolgozat gondolatmenetének elmélyítését, valamint érveinek megerősítését.

A kérdések egymást követik: fenntartható-e a kettős társadalom képzete, ha az egymástól függetlenül többszörös kettősséget is jelenthet? Milyen összefüggéseket tárnak fel és melyeket fednek el ezek a megkülönböztetések? Egyáltalán: honnan fakadnak, miből erednek? Valóban a vizsgálati tárgy megkettőződéséről van szó (és ha igen, milyen szempontból kettőződött meg?), vagy csak a vizsgálódó tekintet szemléletéből fakad a kettősség? Ha ez utóbbiról van szó, pontosan mi okozza a dualitást? A tudománytörténeti hagyományokhoz (Erdei Ferenc modelljéhez) történő igazodás szándéka? Esetleg a társadalommegismerési eljárások, modellalkotási törekvések valamilyen *a priori* tendenciája?

Dolgozatomban – a *melyik kettő?* kérdésre választ keresve – először is katalógus- és tézisszerűen összegyűjtöm a magyar szociológia kettősstruktúra- és kettőstársadalom-elméleteit. Erdei Ferencnek a két háború közötti társadalom szerkezetére vonatkozó, kettőstársadalom-elméletként (félre)értett, elemzése után sorra veszem a rendszerváltást megelőző, majd követő újabb teóriák bemutatását – miközben kitekintek a közéleti-politikai diskurzusban népszerű politikai megosztottságtézis szociológiai igazolhatóságára is. E kitérő meglepő hozadékkal szolgál: valamelyest segít megérteni Erdei koncepciójának elterjedtségét és népszerűségét.

Ezt követően, második lépésben – immáron a *miért kettős?* kérdésre választ keresve – a magyar szociológia kettőstársadalom-képeit a magyar társadalom kelet-közép-európai félperifériás helyzetével hozom összefüggésbe. Azt állítom, hogy a kapitalista világrendszer félperifériája mint történetileg kialakult, hatásaiban megkerülhetetlen léthelyzet kijelöli e léthelyzet *megismerésének* tendenciáit is. Azt állítom, hogy a kelet-közép-európai félperifériás léthelyzet strukturális kényszerként kondicionálja a magyar szociológiát a társadalomszerkezeti kettősségek „felismerésére”. Arra szorítja, hogy a magyar társadalomnak a (Nyugatról mintázott, a centrumországok idealizált viszonyait visszatükröző) „modelltársadalomtól” való empirikus eltéréseit a társadalomduplikáció kognitív stratégiájával oldja fel. Zárásképpen e duplikációs stratégia meghaladása mellett érvelek.

Melyik kettő?

Erdeitől a második gazdaságig

A szociológiai kettőstársadalom-elméletek talán legfontosabb előképe és hivatkozási alapja Erdei Ferenc munkája a két háború közötti magyar társadalomról (Erdei 1976a, 1976b). Noha erős a kísértés, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a történelmi nemzeti, illetve a modern polgári társadalom dualitása nem foglalja magába a társadalom egészét. *Erdei ugyanis sehol sem ír „kettős” szerkezetéről, struktúráról vagy társadalomról.* Amit nála olvashatunk, a következő: „többszörösen összetett szerkezet”, több struktúra „együttese”, egybeilleszkedő, de „különálló struktúrák”, „egymás mellett, külön-külön megálló társadalomalakulások”, „szöve-

vényes társadalomszerkezet”, „a társadalmi formák átmeneti változatainak a végtelen sora”, „sokféle forma”, „különböző társadalmi és kultúrformák” (valamennyit l.: Erdei 1976a: 25). Erdei egyértelműen utal arra, hogy az állítólagos kettős társadalomszerkezet *alatt* (illetve részben *mellett*), mindkettőtől elkülönülve, egy harmadik is található: a paraszttársadalom, avagy a történelmi népi társadalom.² De ha csak a felső két szerkezetet emeljük is ki, *ilyen határozott* megkülönböztetésük és *szembeállításuk* szintén megkérdőjelezhető.

A felettébb termékeny Erdei e tanulmányt 1943–44-ben írta, de ő maga sohasem publikálta. A hagyatékából előkerülő kéziratot Huszár Tibor csak Erdei halála után öt évvel, 1976-ban jelentette meg nyomtatásban (Huszár 1976, 2003). Hogy tanulmányát maga Erdei miért nem jelentette meg sohasem, pontosan ma sem tudható. Több értelmezés is ismert.³ Az egyik jellegzetes álláspont szerint Erdei vállalta volna koncepcióját, de a kéziratot elveszettnek hitte (l. pl. Huszár 1976). A másik markáns álláspont szerint nem vállalta már elképzelését (hogy miért, arról részleteiben is megoszlanak a vélemények). A kéziratban foglaltak empirikus érvényességének megítélése tekintetében nagyjából ugyanígy két táborba sorolhatók az értelmezők.⁴ Az egyik szerint a kézirat hiteles és érvényes ábrázolása a két háború közötti társadalomnak. A másik tábor szerint – amely az írás kéziratban maradását is más okokkal magyarázza – az 1943–44-es írásra nagyban rányomta bélyegét egyfelől szerzőjének kibontakozó politikai ambíciója, másfelől a negyvenes évek első felének (háborús) közhangulata. Eszerint Erdei a kor politikai-közéleti légkörében tulajdonképpen az úri-nem úri, dzsentri-polgár, keresztény-zsidó dichotómiák mentén rajzolja meg a kettős struktúra képét. Ezek a megkülönböztetések pedig – jóllehet nagy jelentőségük volt a kor közhangulatában – egy szakzerű, tudományos igényű munkában *nem feltétlenül* indokolnák a társadalom *strukturális* megkettőzését (Nagy 1993 [1986]; Gyáni 1997, 2001; Bognár 2011 [2003], 2010).

Noha Konrád György és Szelényi Iván már 1971-ben megjelent, „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai” című dolgozatában is utal rá (Konrád–Szelényi 1971), a második világháború utáni hazai társadalomkutatásban elsőként Kolosi Tamás ír explicit módon a társadalmi „struktúra kettős jelleg[é]”-ről (Kolosi 1974: 155). A Konrád és Szelényi által főbb vonalaiban már regisztrált, majd

2 Erdeit idézem: „A legfőlső és uralkodó társadalomszerkezet a rendi nemesi társadalom folytatódásaként kifejlődött és modernizálódott *történelmi nemzeti társadalom*, amely ebben a korszakban is azokat a termelőhelyzeteket és azokat a szerepeket foglalja el, amelyeket a rendi társadalomban töltött be, csak most már a kapitalista termelés viszonyaihoz illeszkedve. *Alatta* a rendi társadalom jobbágyságának, illetve az egész rendek *alatti alsó* népi társadalomnak a folytatódásaként kifejlődött és valamelyest modernizálódott *történelmi népi társadalomszerkezet* helyezkedik el, amely ebben a korszakban is a rendi társadalombeli osztályhelyzetekben és szerepekben áll fenn, szintén többé-kevésbé alkalmazkodva a kapitalista termelés viszonyaihoz. E történelmi struktúrák *mellett* a magyar társadalomban is kiképződött a kapitalizmus saját szerkezete mint *modern polgári társadalom*, amely ebben a korszakban is csak egyik összetevője a magyar társadalomnak az ipari termelés, az áruforgalom és a modern városi-szemleli élet termelőhelyzeteiben és szerepeiben” (Erdei 1976a: 25 – kiemelés tőlem, ÉMÁ). A *Szociológia Szemle* 2010/4-es száma közli az Erdei-mű történelmi népi társadalomról szóló – Halmos Károly által fellett – negyedik részét (Erdei 2010; Halmos 2010).

3 Erdei kettőstársadalom-koncepciójának értelmezésekor elsősorban az alábbi munkákra támaszkodom: Huszár (1976, 2003); Némédi (1978); Nagy (1993 [1986]); Kovács–Melegh (1997); Kóvér (2001 [1998]); 22–24); Gyáni (2001); Romsics (2006); Bognár (2011 [2003], 2010); Halmos (2010).

4 Részben ez a nézetkülönbség szolgáltatta például a *Budapesti Könyvszemle (Buksz)* hasábjain Gyáni Gábor és Karády Viktor között lefolytatott vita intellektuális tétjét (Gyáni 1997, 1998; Karády 1998).

Kolosi által fogalmilag is megragadott különbség azonban nem mutat rokonságot Erdei koncepciójával. Ez nem is csoda: Konrád és Szelényi, illetve Kolosi elképzelését Erdei tanulmánya még nem inspirálhatta, megjelenésükkor Erdei koncepciója még felfedezetlen. Kolosi kettős struktúrárt érintő észrevételének nincs is köze a történelmi nemzeti és a modern polgári alakulathoz. Írását a hatvanas évek reformfolyamata és politikai-gazdasági intézkedései, különösen az 'új gazdasági mechanizmus' bevezetése nyomán lezajló gazdaság- és társadalomszerkezeti folyamatok ösztönzik. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a *társadalmilag megtermelt* többletermék feletti rendelkezés redisztributív mechanizmusa *mellett* a gazdasági reformintézkedések létrehozta, illetve megerősítették egy másik termelési szférát is, melyben a társadalmilag szervezett termelésen *kívül* megtermelt többletermékeket osztják el (Kolosi 1975: 155–163). A Gábor R. István és Galasi Péter által később második gazdaságnak⁵ elnevezett jelenségegyüttest továbbgondolva Hankiss Elemér a nyolcvanas évek elején – noha még idézőjelben és kérdőjellel – már „második társadalomról” ír (Hankiss 1984). A nyolcvanas évek második felében aztán Szelényi Iván és munkatársai, illetve Kolosi Tamás tollából születik meg az államszocializmus kései korszakának kettős társadalomszerkezetét leírni hivatott – a szociológiaoktatásban több mint két évtizede kanonizált – kettős piramis-, illetve L-modell (Szelényi–Manchin 1990 [1986]: 229; Szelényi 1990 [1986–87]: 77–84, 1992 [1988]: 82–92; Kolosi 1987: 89–120; vö. Andorka 2006: 185–186).

Jóllehet a nyolcvanas években már Kolosi Tamás és Szelényi Iván is hivatkozik és támaszkodik Erdei modelljére, a struktúra két világháború közötti, illetve a nyolcvanas évekbeli kettőssége közötti néhány párhuzam ellenére *a különbségek jóval szembeötlőbbek*. A történelmi nemzeti, illetve a modern polgári társadalom dualitásából aligha vezethető le az első gazdaság redisztributív, illetve a második gazdaság kvázipiaci szektora. Szelényi Iván sem azt állítja a megszakított polgárosodás elméletével, hogy az egyéni és családtörténetekben az Erdei-féle modern polgári társadalom jelenik meg újra a szocialista vállalkozók képében; sokkal inkább Erdei paraszti társadalmának polgárosodási tendenciáira utal (Szelényi 1992 [1988], különösen: 72–92). Akárhogyan is, a két világháború közötti és a nyolcvanas évekbeli társadalom állítólagos kettőssége távolról sem ugyanaz a kettősség.

A hetvenes-nyolcvanas évek kutatásaiban azonban nem pusztán abban hibáznak, hogy Erdei elemzését viszonylag reflektálatlanul adekvát értelmezésnek fogadják el.⁶ Abban is félreértik Erdeit, hogy társadalomrajzát következetesen a „kettős szerkezet” elméletének látják (Kolosi 1987: 90–92; Szelényi 1992 [1988]: 85; vö.: Andorka 2006: 176).⁷ Szelényi Iván a hetvenes-nyolcvanas évek fejlemé-

5 Gábor–Galasi (1981); vö. Kolosi (2003). A második gazdaság hatalmas irodalmának áttekintéséhez l. Sik (1996). Az első és második gazdaság felosztása később összekapcsolódott a formális-informális gazdaság megkülönböztetésével, melyből az a tévkövetkeztetés adódott, hogy a – Kornai János (1983) fogalmaival élve – bürokratikus koordinált első gazdaság *formális*, a kvázipiaci koordinációjú második gazdaság pedig *informális* keretek között működik. E felfogás részletes kritikájához lásd Böröcz József írásait (Böröcz 1990, 1995, 2000a, 2000b; ill. Böröcz–Southworth 1995).

6 Különösen Kolosi Tamás Erdei-értelmezése kritikátlan (Kolosi 1987: 90–92). Vele szemben Szelényi Iván már jóval árnyaltabban ítéli meg Erdei életművét (Szelényi 1992 [1988]: 75–77), bár következtetésében Kolosihoz hasonlóan elfogadó.

7 L. az 1. lábjegyzetet.

nyeit „visszatérésként” értelmezi a két világháború közötti „normális” állapothoz. Mint írja: „A legszembetűnőbb fejlemény a »második hierarchia« *újjáéledése* [...]. A társadalmi struktúra visszatérőben van »normális« állapotába. A második, a piacra alapuló, polgári viszonyokat tükröző hierarchia, amelyet *időlegesen* összeolvasztottak az uralkodó rendi szerveződéssel, *visszanyeri* viszonylagos autonómiáját, bár még nem éri el 1945 előtti jelentőségét” (Szelényi 1992 [1988]: 88 – kiemelés tőlem, ÉMÁ).

Míg mások mellett Kolosi Tamás és Szelényi Iván a hatvanas évektől, a második gazdaság kialakulásától, illetve megerősödésétől számítják a magyar társadalom kettős szerkezetének kialakulását, az idősebb kutatói generációt képviselő Kemény István ezzel éppen *ellentétes* folyamatot lát. Álláspontja szerint: „A hatvanháromban kezdődött gazdasági reform idején kezdődött meg a két szerkezet *egybeomlása* azáltal, hogy [...] a merev választóvonal a két Magyarország – a kommunista és a másik – között *leomlott*” (Kemény 1992a: 291 – kiemelés tőlem, ÉMÁ). Kemény István szerint „...sem a Rákosi-féle terrornak, sem a Kádár-rendszer megtorlási időszakának [...] nem sikerült a korábbi társadalmi szerkezeteket megtörni. [...] Ők csak ráépítették a saját építményüket” (Kemény 1992a: 291). Meglátása szerint „...két szerkezet van egymás mellett: a tisztán egyszerű kommunista szerkezet, amely logikai alapon, vagy még inkább utánzással született; s a bonyolultabb és szövevényesebb, amely évszázadok alatt alakult ki. És ez a két társadalom egymás mellett élt” (Kemény 1992a: 291).⁸

Amíg tehát mások szerint a hatvanas évek gazdasági reformfolyamatának hatására kettőződik meg a társadalom, Kemény István nézete szerint éppen a második gazdaság megerősödése teszi lehetővé a viszonylagos egybeolvadást. *Erdei Ferenc, Kemény István, Szelényi Iván (és Kolosi Tamás) tehát egyaránt kettős társadalomról beszélnek – mindannyian más értelemben.*

Kétosztatú társadalomképek a rendszerváltás után

Felmerülhet a kérdés, vajon redisztribúció és (kvázi)piac megkülönböztetésében csak a rendszerváltás előtt kettős-e a magyar társadalom szerkezete, vagy ez a rendszerváltás után is fennáll? Másképpen: vajon csak az államszocialista gazdaságokra vonatkozóan képzelhető-e el ez a fajta kettős társadalomszerkezet, vagy a kapitalista formációkra is?

Egy gondolat kísérletében Szelényi Iván azt állította, hogy a jóléti állammal összekapcsolódó, elsődlegesen a piac által integrált *kapitalista* rendszerek is létrehozhatnak kettős gazdaságszerkezetet, ha a tőkés mellett egy állami termelési módot is kialakítanak (Szelényi 1990b [1981], 1990d: 449–469; vö. Szelényi 1990a [1978]; Szelényi–Manchin 1990 [1986]). Fontos hangsúlyozni, hogy Szelényi Iván

8 Kemény István a maga álláspontját részben Tellér Gyulától kölcsönzi. Tudomása szerint Tellér az, aki a hetvenes években – Donáth Ferencsel, Zsille Zoltánnal, illetve Juhász Pállal együtt – a kettősgazdaság- és társadalomkoncepció első megfogalmazójának tekinthető (Kemény 1992b, 2010: 130–132, 154–155).

ténylegesen nem jut el odáig, hogy a kapitalista rendszerekben is kettős társadalmakat lásson. Nem úgy Kolosi Tamás, aki „nagy valószínűséggel” a rendszerváltás utáni társadalomszerkezetre vonatkozóan is érvényesnek tartja a kettős struktúra képét.⁹ Érdemes pontosan idézni indoklását:

„...Magyarországon – és kisebb mértékben ugyan, de a többi kelet-európai volt szocialista országokban is – egy redisztributív társadalomszerkezetnek és egy piaci típusú társadalomszerkezetnek sajátos kettőssége alakult ki már a szocialista időszakban, amely társadalomtudományi köztudatba L-modell, illetve »kettős piramis-elmélet« néven vonult be. Nagy valószínűséggel állíthatjuk azt, hogy ugyanez a kettősség jellemzi a modern kapitalizmust is, mert szemben a tizenkilencedik század klasszikus kapitalizmusával, a modern kapitalizmusban a redisztribúciónak a struktúraalakító szerepe vitathatatlan” (Kolosi-Sági 1996: 159; Kolosi 2000: 33 – kiemelés tőlem, ÉMÁ).

Álláspontja szerint tehát azért kettős általában a modern kapitalista társadalmak, ill. különösen a rendszerváltás utáni magyar társadalom szerkezete, mert két strukturáló mechanizmus (piac és redisztribúció) hat rá.¹⁰ Kolosi Tamás szerint az L-modell továbbra is megállja a helyét – azzal a kiegészítéssel, hogy a két strukturáló mechanizmus egymáshoz viszonyított aránya eltolódott: 1990 óta az állami újraelosztás szerepe másodlagossá vált a piaci integrációhoz képest (Kolosi-Sági 1996: 159–160; Kolosi 2000: 33–48). A koncepciót jól tükrözi, hogy a rendszerváltás utáni társadalomszerkezetet is a piaci elit versus redisztributív elit fogalmi eszközeivel vizsgálja (Kolosi-Sági 1996; Kolosi 2000).

A rendszerváltás hatásainak szociológiai értelmezésében azonban újabb kettősségek is megjelennek: az elemzők a mobilitási pályák iránya szerint lecsúszókról és felkapaszkodókról, az átalakulás „nyerteseiről” és „veszteseiről” írnak (vö.: pl. Ferge 1996; Kolosi-Sági 1996: 155–157, 185–192; Kolosi 2000: 165–169; Habich-Spéder 1998). E megközelítés adekvát volta, valamint a „kétosztatú társadalomképekben” foglalt etikai és politikai értékítéletek vitát is generáltak a szakmában (vö.: Zentai 1999). Szalai Júliának a társadalompolitikai intézményrendszer működését vizsgáló munkássága szintén ebbe a diskurzusba illeszkedik (Szalai J. 2007). *Nincs két ország...?* című könyvében igenlő választ sejtet a kérdés-

9 Kolosi Tamás idézem egy 1991-ben adott interjújából: „A válaszom másik szintjén – talán egy kis nagyképszerűséggel – azt feltételezem, hogy az általános, nagy elméleti modellek szintjén az, amit a társadalmi struktúráról leírtam, Magyarországon még hosszú ideig működőképes lesz. [...] Magyarországon az alapvető strukturális folyamatokban nem következett be váltás, a kettős társadalomszerkezet modellje – a redisztributív és a piaci mechanizmusok sajátos elegyével – abszolút virulens még ma is Magyarországon, tehát továbbra is alkalmazható” (Kolosi 1991: 111).

10 Ha Polányi Károly gazdasági integrációs mechanizmusaira építünk (Polányi 1976 [1957]), miért marad el következetesen a harmadik integrációs séma, a reciprocitás tematizálása? – teszi fel rendre a jogos kérdést Böröcz József (1990, 2000a, 2000b). A redisztribúció versus piac, bürokratikus versus piaci koordináció leegyszerűsítő szembeállítás nagyvonalúan elsiklik a viszonyosság olyan tarkabarka jelenségformái felett, mint amilyen például a klán- és kliensrendszer, az „uram-bátyám” és a „sógorkoma-jóbarát” jellegű kölcsönös segítségnyújtáson alapuló viszonylatok, a kaláka, a favoritizmus, a nepotizmus, az umbulda, a panama és persze a korrupció (l. pl.: Czákó-Sik 1987; Sik 2001a, 2001b, 2002). A kifejezések sokfélesége mögött a jelentés, ha gyakran összecsúszik is, csak a jobbára informális reciprocitási hálózatok szerveződésekének sokrétűségét bizonyítja. Az elemzés fenti logikája szerint e jelenségek összessége szervezhetne egy „harmadik” társadalmat is.

re. A két társadalom közötti törésvonal szerinte az állami újraelosztási forrásokért vívott küzdelemben a szegények (pontosabban: a „rászorultak”) és a nem szegények között húzódik. A rászorultsági elv, illetve a hozzájárulási elv párhuzamos érvényesítésével az állami újraelosztás – álláspontja szerint – kettős alakulatot hoz létre és tart fenn. Aki munkához jut a munkaerőpiacon, a hozzájárulási elvnek köszönhetően szélesebb körben fér hozzá a redistributív forrásokhoz is. Ezzel szemben, aki érdemben be sem kerül a munkaerőpiacra, csak a rászorultsági elv alapján részesülhet a támogatásokból – ennek a forrásai pedig jóval szűkösebbek.

Szalai Erzsébet egy minden eddigőtől eltérő kettősség kialakulását látja a rendszerváltás utáni Magyarországon (Szalai E. 2001). Mint fogalmaz: „Szembenáll egymással egy a nyugati piacokhoz kötődő, külföldi dominanciájú, koncentrált tulajdonosi és szervezeti struktúra, nyugati termelészervezési modell és életstílus – és egy döntően a belső piachoz kapcsolódó, hazai dominanciájú, dekoncentráltabb tulajdonosi és szervezeti struktúrájú, rendies, paternalista vonásokat felmutató termelészervezési modell és az arra épülő életstílus” (Szalai E. 2001: 240; l. még: Szalai E.–Krausz–Szigeti 2002). E szembenállásra rövidítve multinacionális (vagy nyugati), illetve hazai (rendies) szféraként utal. Szalai Erzsébet a jellemzően külföldi, illetve a dominánsan hazai tulajdonban lévő vállalkozások alkotta „duális gazdaság” koncepcióját (túl)általánosítva fogalmazza meg saját kettőstársadalom-felfogását (vö.: Bartha 2003).

Valamennyi eddigi megkülönböztetést átmetsző felfogás Pokol Béláé. Koncepcióját nem szűken a magyar vagy a kelet-közép-európai társadalmak kettős szerkezetének elméletében, hanem a társadalm szerkezet-*elméletek* két típusának szembeállításával fejt ki. Hasonlóan ahhoz, ahogyan Ralf Dahrendorf megkülönböztetett integráció- és uralomelméleteket (Dahrendorf 1999 [1957]: 341–348), illetve Gerhard Lenski konfliktuselméleti és funkcionista (konszenzuselméleti) rétegződéselméleteket (Lenski 1999 [1966]: 302–313, 337–340), a „társadalom kettős szerkezete” Pokol Bélánál (2004b) is azt jelenti, hogy különbséget kell tennünk a társadalom funkcionális differenciálódására és intézményes szerkezetére koncentráló felfogások, illetve a társadalom uralmi szerkezetére, a hierarchikusan szerveződő társadalmi nagycsoportok hatalmi harcára fókuszáló teóriák *társadalomképe* között (Pokol 2004a: 138–150, 390–391, 404–418, 2004b).

Sok tekintetben hasonló fogalmi megkülönböztetést használ Ferge Zsuzsa is legújabb könyvében (Ferge 2010). David Lockwood (2000 [1956], 1964) rendszerintegráció és társadalmi integráció, valamint – áttételesen – Jürgen Habermas rendszer és életvilág (2000 [1981]) fogalompárosához kapcsolódva vizsgálja a magyar társadalom rendszerstruktúrájának és társadalmi struktúrájának 1989 utáni átalakulását. Jóllehet világos, hogy Ferge Zsuzsa nem két különálló szerkezetre gondol, hanem kettős elemzési szempontot használ, Pokol Bélához hasonlóan ő sem kerüli a „kettős struktúra” kifejezést (l. pl. Ferge 2010: 22).

Miközben tehát valamennyi itt tárgyalt szerző „a” társadalom kettős szerkezetéről ír, e kettősséget mindannyian másban vélik felfedezni. Mielőtt értelmezésükre visszatérnénk, lássuk, empirikusan mennyiben igazolható a társadalom politikai megosztottságának széles körben elterjedt tétele.

Politikai megosztottság a rendszerváltás után

A nyolcvanas évek végén megszerveződő politikai pártok, a kialakuló politikai pluralizmus és többpártrendszer újra felszínre hozta a népi-urbánus ellentét egy változatát (Heller–Rényi 1995). Az ellentét mára a pártszerkezet tömbösödésében öltött formát: mind a jobboldali-baloldali, mind a konzervatív-liberális dimenzióban megfigyelhető a polarizálódás, ráadásul e két paraméter összekapcsolódása – blai értelemben vett konszolidációja – is erősödött (Angelusz–Tardos 2005: 65–93; Fábíán 2005: 219–230; vö. Angelusz–Tardos 2003). A közéleti-politikai témák iránt érdeklődő sajtó az elmúlt két évtizedben sok tekintetben ezzel párhuzamosan differenciálódott. Ma a napilapok piacán a *Magyar Hírlap* vagy a *Magyar Nemzet* preferálása a *Népszabadsággal* vagy a *Népszavával* szemben – minden kategórián belüli eltérésük ellenére – legalább olyan határozott politikai-világnézeti állásfoglalást jelent, mint a hetilapok piacán a *Heti Válasz*, a *Demokrata*, a *Magyar Fórum* vagy a *Barikád* előnyben részesítése a *Magyar Narancs*sal, az *Élet és Irodalom*mal, a *168 órával* vagy a *HVG*-vel szemben. Ez a sajátos elkülönülés az elektronikus médiumokban – melyek között a különféle internetes fórumokat, blogokat most nem is vesszük sorra – legalább ilyen jelentős. Ahogyan megkérdőjelezhetetlen az *Echo* és a *Hír Televízió* politikai elkötelezettsége, ugyanúgy nem kétséges sem az *ATV*, sem a 2009 szeptemberéig működő *Nap TV* álláspontja. A nagyobb adóközetben sugárzó rádiók piacán a *Lánchíd Rádió* és a *Klubrádió* hovatartozásának politikai logikájából¹¹ fakadt az is, hogy a *Danubius* és a *Sláger Rádió*t a *Class FM* és a *Neo FM*, vagyis a pártpolitikai logikába immáron jobban illeszkedő médiapáros váltotta fel. Mi következik ebből?

Ha igaz az, hogy a mindennapi gondolkodásban a társadalmi-politikai valóságról szerezhető információk eleve szelektáltan és előre értelmezetten érik el az egyéneket, különösen nagy a jelentősége, ki honnan, milyen forrásból tájékozódik. Ha ezen túl igaz az is, hogy az egyén a társadalmi-politikai valóságról alkotott képét nem kizárólag közvetlenül a tömegmédiából, hanem közvetetten a személyes kapcsolathálózatán keresztül továbbított információkból építi fel, akkor az informális kapcsolathálózatok szerepe, különösen pedig a hiteles forrásként elfogadott véleményvezérek nézetei, erősen alakítják politikai-közéleti identitását. Ha pedig mindezen túl az is igaz, hogy Magyarországon a személyes-informális kapcsolathálózatokat legerősebben meghatározó tényező a közéleti-politikai identitás, a párt-

¹¹ Mindennek fényében nem meglepő, ha a 2010-ben megválasztott országgyűlés ugyanazon évi CLXXXV. törvénye „A médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról” a fenti felosztáshoz hasonló tagolódást hozott abban a tekintetben, hogy mely sajtótermékek és médiumok tiltakoztak a jogszabályban rögzített médiaszabályozás ellen, és melyek nem.

blokk-hovatartozás, illetve a politikai pártpreferencia – márpedig Angelusz Róbert és Tardos Róbert empirikus vizsgálatai ezt igazolják (Angelusz–Tardos 2005: 118–120) –, akkor ennek a politikai homofilia felé mutató tendenciának komoly következményei vannak a társadalom (politikai) tagolódására is. Mint Angelusz Róbert és Tardos Róbert fogalmaz: „a szavazótáborok informális kontaktusainak olyan blokkyszerű kikristályosodottságáról beszélhetünk, amely a maga részéről jelentősen hozzájárul a nagy szavazói tömbök, illetve az azok alapjául szolgáló politikai törésvonalak pregnáns körvonalazódásához” (Angelusz–Tardos 2005: 145).

Az elmúlt években lezajló politikai átrendeződés valamelyest átrajzolta ugyan a politikai törésvonalak rendszerét, az ideológiai-politikai polarizáció és a politikai homofilia tendenciája – hogy tehát *a hasonló* politikai nézeteket vallók egymás társaságát keresik, s emellett csökken a más politikai-világnézeti blokkokba tartozókkal folytatott interakció sűrűsége – későbbi kutatásaik szerint tovább erősödik (Angelusz–Tardos 2010).

A polarizálódó közélet pártos médiatájékoztatása mellett, amikor az intézményes-szervezeti hálózat (például az egyházi-hitéleti, a civil és szakszervezeti kötések) által is megtámogatott erős kötések (családi, rokoni, baráti kapcsolatokat) a blokkhovatartozás ilyen erősen meghatározza, nem teljesen indokolatlan ’politikai megosztottságról’ beszélni. Még akkor sem, ha e kifejezés terminusértékét éppen pártpolitikai felhasználása devalválta, és akkor sem, ha a politikai megosztottság (a 30–35%-nyi politikailag inaktív választópolgár miatt) nem is annyira két-, mint inkább háromosztatúságot jelent. És még akkor sem, ha kimutatható, hogy a politikai törésvonalakat a hagyományos társadalomszerkezeti változók (gazdasági, illetve kulturális erőforrásokhoz való hozzáférés) kevésbé magyarázzák, sőt magyarázó erejük egyre csökken (Angelusz–Tardos 2005: 93; Fábrián 2005: 208, 229).

A magyar társadalomkutatás kettős elméletei a mindennapi, illetve közéleti-politikai diskurzusban viszonylag kevésbé elterjedtek. A politikai megosztottság diskurzusa ezzel szemben meglehetősen erős, aminek – mint azt Angelusz Róbert és Tardos Róbert kimutatják – nagyon fontos hatása van a társas kapcsolatok kialakítására és ápolására, az interakciók szerveződésére és jellegére is. A Thomas-teoréma értelmében mondhatjuk: „ha az emberek valóságosként határoznak meg bizonyos helyzeteket” – például azt, hogy a politikai és közélet alapvetően megosztott –, akkor „azok következményeiket tekintve valóságossá is válnak” (Thomas 1966 [1931]: 301, idézi: Némedi 2005: 463, 477).

Mindez különös fényt vet Erdei recepciójának történetére is. Talán azért olyan népszerű Erdei „kettőstársadalom”-felfogása társadalomtudományos körökben és a politikai-közéleti nyilvánosság fórumain, mert ez alapján mindkét oldal értelmezni tudja saját helyzetét és az ellentábor pozícióját. A jobboldali konzervatív és a baloldali liberális pólusok mind saját identitásukat, mind a velük szembenállók-ról kialakított (ellenség)képüket egyaránt visszavetíthették a két háború közé, s

ezt közben Erdei tekintélyével még legitimálhatták is. Felületes olvasatban a történelmi nemzeti és a modern polgári társadalom kettőssége látszólag igazolja az elmúlt két-három évtized egyre erősödő politikai megosztottságának történetiségét, egyben (tévesen) historizálva is azt. Erdei efféle „mindenkor aktualizálhatóságának” esélyein a kettős szerkezet elméletét romba döntő új forrás megjelenése sem sokat ronthat (Erdi 2010; Halmos 2010). Főként, ha a politikai megosztottság „alatt” meghúzódó csendes tömegek apolitikusságát és apátiáját korunk történelmi népi társadalmaként értelmezzük (félre). A behelyettesítés adja magát, a politikától elforduló tömegek valóban adottak. Lányi András joggal figyelmeztet: „Mert ne feledjük, nem az ország szakadt ketté; többé nincs is abban az állapotban. Csupán a mások nevében beszélők társadalmá: a nyilvánosság szereplői és az ő közönségük. A többi néma csend” (Lányi 2009: 113).

Miért kettős?

E szociológiai és mindennapi kettőstársadalom-képek népszerűségének és szívósságának okait – álláspontom szerint – csak akkor tárhatjuk fel, ha valóban makroszociológiai perspektívából tekintünk a magyar társadalom formálódásának történeti tendenciáira. Először is figyelembe kell vennünk, hogy hagyományosan csak a klasszikusan zárt államszocialista társadalmakban, illetve a kapitalista centrum országokban folytatott társadalmi szerkezetvizsgálatok luxusa, hogy kizárólag saját nemzetállami keretben értelmezett társadalmakon *belüli* tényezőkben keressék a fő strukturáló mechanizmusokat. Egy olyan kis, nyitott, félperiferikus helyzetű kapitalista gazdaság (és az arra épülő társadalom) esetében, mint amilyen Magyarországé, nem hagyható figyelmen kívül, milyen pozíciót foglal el a kapitalista világgazdaság rendszerében.¹² A társadalom konténerszemléletével és a mögötte megbúvó módszertani nacionalizmussal (Wimmer–Glick Schiller 2002) ma már csak azok a *rétegződéskutatások* érhetik be, amelyek – Kolosi Tamás (1987: 27–33) megkülönböztetését alapul véve – csak az adott *népesség tagolódásának leírására*, nem pedig a *társadalomszerkezetet alakító tényezők feltárására* vállalkoznak.

A félperifériás, illetve a világgazdasági rendszer peremére szorult nemzeti társadalmak egyenlőtlenül fejlődnek (l. pl. Szigeti 2010). Az ennek nyomán kettős társadalomként reprezentálódó társadalmi alakzatok a „fejlettebb” és az „elmaradottabb” szegmensek ideáltipikus szembeállításán alapulnak. Erdei modern polgári társadalmá, Szelényi Iván mezőgazdasági kisárutermelői és szocialista vállalkozói, Kolosi Tamás kvázipiaci szereplői, Kemény István nem-kommunista

¹² A világszociológiai elmélet Immanuel Wallerstein képviselte álláspontja szerint a kapitalista világgazdasági rendszer a hosszú XVI. században jött létre Nyugat-Európában. A rendszeren belüli földrajzi munkamegosztás eredményeképpen differenciálódás megy végbe, a világgazdaság hierarchizálódik. A gazdasági-társadalmi fejlettség tekintetében élenjáró gazdasági tevékenységek a centrum(ok)ban koncentrálnak, melyeket a kialakuló egyenlőtlen cserekapcsolatok nyomán „fejletlen” periferikus területek öveznek. A félperiferikus területek, amilyen hagyományosan Kelet-Közép-Európa és azon belül Magyarország, a kettős közötti köztes, közbülső helyzetet foglalnak el – ennek minden, itt nem részletezhető körülményével együtt (vö. Wallerstein 2010 [2004]; Arrighi–Drangel 1986; Arrighi 1992 [1990]; Böröcz 1992; Melegh 2009; Radice 2010 [2009]; Szigeti 2010).

szerkezete, illetve Szalai Erzsébet multinacionális szektora minden megítélésbeli különbségük ellenére egyezik abban, hogy nyugatiasabbnak, szerveződésükben és életmódjukban a kapitalista világrendszer (nyugati) centrumaihoz közelebb álló társadalomalakulatokként jelennek meg. Jól jelzi ezt a szembeállítás ellenpólusa, amelyet valamennyien rendies (megkéssett, elmaradott, fejletlen) társadalomszerveződésként értelmeznek.¹³

A nyugati, fejlettebb, modernebb szerkezet (röviden: a centrum-pólus), és a rendies, elmaradottabb, megkéssettebb társadalom (röviden: a periféria) *megítélése* ráadásul több koncepcióban is homlokegyenest szembenálló. Míg a centrum-pólus többeknél is magasabb rendűnek és kívánatosabbnak tűnik, addig a fejletlenebb periférikus alakzatok rendre alacsonyabb rendűnek és meghaladandónak minősülnek. Ez az értékelés jól láthatóan egybevág a kapitalista világrendszer kulturális-ideológiai leképeződésével: „civilizáció” és „kultúra” fogalmának ellentétével (Elias 1998 [1939]; Csepeli–Wessely 1992), valamint a Kelet–Nyugat lejtő diskurzív rendjével (Melegh 2006, 2009). Annak ellenére tehát, hogy e kettőstársadalom-képek nem minden esetben vették figyelembe a magyar társadalom kapitalista világrendszerben elfoglalt helyét, valóságértelmezésükben megjelent az ebből származtatható kognitív séma.

Jól érzékelteti e duplikáló megismerési eljárást Kuczi Tibor elemzése. Álláspontja szerint a világgazdasági rendszerben (fél)perifériás helyzetet elfoglaló társadalmak kutatói a nyugati centrumkapitalista országok idealizált viszonyaira, a „modelltársadalom” vizsgálatára kidolgozott fogalmakkal próbálják értelmezni és magyarázni saját, nem modellszerűnek érzékelt társadalmukat. (Kutatásaik során az angolszász, a francia és a német struktúra- és rétegződéskutatások szakirodalmára támaszkodnak.) Mit tehetnek hát, ha a megismerési eszközökben tükröződő modelltársadalom jöllehet folyton át- meg átcsillan az elemzett kelet-közép-európai valóságon, azt tisztán sohasem írja le? Kuczi Tibor szerint ekkor folyamodnak a duplikáció kognitív stratégiájához:

„A még-nem-társadalmak szociológusainak egy része úgy próbált meg úrrá lenni a problémán, hogy azt az emberi világot, amelyben éltek, fölöstötták egy tradicionális, társadalom előtti világra és egy olyanra, amelynek folyamatai, emberi viselkedésformái a modelltársadalom szabályai szerint megérthetők. Feltették, hogy egy megkettőződött társadalommal van dolguk. Az értelmezésben ez a metafora nagyon sok gondot okozhat, mivel valójában nem két, valamiféle határral elválasztott társadalom darabról van szó, hanem kétféle elméleti feltevés egy tárgyra történő alkalmazásáról. A kettős társadalom fogalma megtévesztő, mivel egy absztrakt és egy konkrét térbeli metaforát alkalmaz egyidejűleg. A modern társadalom nem a tradicionális mellett van, hiszen az előbbinek nincs konkrét térvonatkozása” (Kuczi 1998: 50).

13 Pokol Béla és Ferge Zsuzsa elmélettipológiája – miután eleve egy *elméleti-szemléleti* kettősséget értelmeznek *reális-szerkezeti* kettősségként – értelemszerűen egyáltalán nem, Szalai Júlia megkülönböztetése pedig csak feltételesen illeszkedik ebbe a magyarázó sémába.

Ha tehát a (fél)perifériás társadalmak valósága nem illeszkedik problémamentesen a nyugati centrumkapitalista országok viszonyainak értelmezésére és magyarázatára kidolgozott, s így azokról mintázott fogalmakhoz, modellekhez, elméleti keretekhez és megközelítésmódokhoz, a kutató gyakran a *duplikáció* eljárásához nyúl. Jól illusztrálja ezt Erdei egyik mondata: „Szóval ezek is kapitalista osztálytársadalmak, azonban nem igazi és tiszta polgári társadalomszerkezetek, hanem rendies történeti képződmények vagy történetietlen polgári alakulások” (Erdei 1976a: 24). Az eredmény a kettős társadalom empirikusan is visszaigazolódnak látszó képzete.

A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról

Tanulmányomban *nem* állítom, hogy a magyar társadalom szerkezete egységes, hogy nem figyelhetők meg törések, szakadások, egymásra torlódó struktúrák, különböző intézmény- és kapcsolatszervező elvek. Ellenkezőleg: álláspontom szerint a magyar társadalom *többszörös kettősségének* felfogása legalább olyan meggyőző, mint „a” kettősség következetes tagadása. Az egész komplexebb annál, mintsem hogy egyetlen dualitásba rendezhető volna. A meglehetősen összetett társadalomegészből ennek ellenére természetesen mindig kiemelhető egy-egy alapvetőnek gondolt kettősség – ez hasznos is, hiszen a hazai szociológia ezzel mindig felhívhatta a figyelmet egy látszólag fontos hasadásra. Ezzel együtt azonban „a” kettősség képe csak egy részleges dualitás *túláltalánosításából* és indokolatlan *túlhangsúlyozásából*, végső soron a társadalom duplikációjából származhat. Adódhatnak persze más utak is a normatív szemlélet és az elvárásainak teljes egészében megfelelni képtelen „vizsgálati tárgy” illeszkedési problémájának megoldására: egyfelől a modell-társadalom ideáljának fenntartásával a saját társadalom *orientalizálása*; másfelől a modell-társadalom ideáljának, valamint – ezzel együtt – a nyugati tudomány eszközrendszerének elvetése: *regresszió* egy autentikusnak gondolt nemzeti tudományba, tudományos autarkiába.

A kelet-közép-európai félperifériás helyzet strukturális kényszerként kondicionálja a magyar szociológiát e kettősségek „felismerésére”. A magyar társadalom szerkezete azért lát(tat)ható kettősnek, mert mind a reálfolyamatok (a félperifériás helyzet), mind az általuk is kondicionált megismerő apparátus erre hajlamosítja a megismerőt. Az *orientalizáló* és a *regresszív* megismerési stratégia mellett kétségkívül a *duplikáló* eljárás a leginkább védhető és vállalható – ebből azonban nem következik, hogy ezzel meg is elégedhetnénk. A közép-kelet-európai szociológia kognitív esélye ilyen tekintetben is adott: előttünk áll a lehetőség e duplikáló stratégia meghaladására.

A magyar társadalomkutatás azonban e tekintetben is több követendő mintával szolgál. *Making Capitalism without Capitalists* című könyvükben Szelényi Iván

és munkatársai anélkül rajzolnak igen meggyőző képet a kilencvenes évek közép-európai (és ezen belül a magyar) társadalomszerkezetéről, hogy a megértő perspektíva mellett feladnák a kritikai társadalmelemzés lehetőségét (Eyal–Szelényi–Townsend 1998). Példát mutatnak arra, hogyan lehetséges a társadalomduplikációs stratégia következetes elkerülésével képet alkotni a társadalmi tér szerveződéséről, az egyes elitcsoportok és osztályok formálódásáról, illetve a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások megszerzéséért folytatott küzdelmeiről. Fontos mintául szolgálhat továbbá Tardos Róbert munkája is, amely – sok tekintetben a rendszer-váltás előtt Angelusz Róberttel megkezdett kulturális-interakciós rétegződésmo-dell folytatásaképpen – a kapcsolathálózat-elemzés, a foglalkozási tagolódás vizsgálata és a miliőelmélet összekapcsolásából épít struktúramodellt (Angelusz–Tardos 1991; Tardos 2008). A társadalomszerkezet mindkét ábrázolása bizonyítja: a társadalomduplikáló stratégia akkor is elkerülhető, ha a társadalmi viszonyok hatalomközpontú leírásához keressük az utat, és akkor is, ha a társadalmi kapcsolatok szerveződési mintáinak feltárására törekszünk.

ABSTRACT: Hungarian sociology is abundant in dual-society and dual-structure theories. In most cases the mentioned duality is not the same. In my paper – to answer the question of which duality? – I compile a catalogue of Hungarian sociology’s dual-structure and -society theories. As a follow-up step – this time while trying to answer the Why dual? question – I associate Hungarian sociology’s dual-society images with Hungarian society’s East-Central European semi-peripheral status. I propose that the semi-periphery of the capitalist world-system as a historically formed mode of existence is not evadable in its effects and lays the tendencies out for the cognition of this mode of existence. As a structural constraint it conditions Hungarian sociology to “recognize” the dualities of the social-structure. Finally, I argue for going beyond these duplicating strategies.

Irodalomjegyzék

- Andorka Rudolf (2006): Társadalmi szerkezet és rétegződés. (5. fejezet.) In uő: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó. (2. javított és bővített kiadás, szerk.: Spéder Zsolt.) 155–202.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2003): A konszolidáció/interszekció fogalom-pár perspektívái a szociológiában. *Szociológiai Szemle*, 13 (4): 3–19.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Választói tömbök rejtett hálózata. In uők (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 65–159.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergencia-spirál megjelenése? *Szociológiai Szemle*, 20 (1): 4–25.

- Arrighi, Giovanni (1992 [1990]): The Developmentalist Illusion. A Reconceptualization of the Semiperiphery. In Martin, William G. (ed.): *Semiperipheral States in the World-Economy*. New York: Greenwood Press, 1990. 11–42. (Magyarul: Arrighi, Giovanni: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 1992. 4 (15–16): 145–180.)
- Arrighi, Giovanni – Drangel, Jessica (1986): The Stratification of the World-Economy. An Exploration of the Semiperipheral Zone. *Review*, 10 (1): 9–74.
- Bartha Eszter (2003): Újkapitalizmus, elitek és a másként gondolkodás esélyei és lehetőségei Magyarországon. Szalai Erzsébet két könyvéről. *Eszmélet*, 15 (61).
- Bognár Bulcsu (2011 [2003]): „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít”. Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kézirat szövegben. *Válóság*, 2003. 46(8): 57–79. Újraközölve: in uő: *Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről*. Budapest: Loisir Kiadó, 2011. 248–281.
- Bognár Bulcsu (2010): A szociológus végső kudarca – a kézirat munkája (1944). In uő: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir Kiadó, 104–114.
- Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ*, 16 (8): 61–66.
- Böröcz, József (1992): Dual Dependency and Property Vacuum. Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory & Society*, 1992. (21): 77–104. (Magyarul: Böröcz József: Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 1992. 2 (3): 3–20.)
- Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4 (3): 19–41.
- Böröcz József (2000a): Informality Rules. *East European Politics and Societies*, 14 (2): 348–380.
- Böröcz József (2000b): Kistársadalom – Kiskapuk. *2000*, 12 (7–8): 3–15.
- Böröcz József – Southworth, Caleb (1995): Kapcsolatok és jövedelem. Magyarország, 1986–1987. *Szociológiai Szemle*, 5 (2): 25–48.
- Csepeli György – Wessely Anna (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, 3 (1–2): 1–7.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1987): A „megszemélyesült” szervezatközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle*, 34 (12): 1489–1495.
- Dahrendorf, Ralf (1999 [1957]): Társadalmi struktúra, osztályérdekek és társadalmi konfliktus. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 341–358.
- Elias, Nobert (1998 [1939]): A „kultúra” és a „civilizáció” ellentétének szociogenezise Németországban. In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 41–51.

- Erdei Ferenc (1976a): A magyar társadalom a két háború között I. *Valóság*, 19 (4): 22–53.
- Erdei Ferenc (1976b): A magyar társadalom a két háború között II. *Valóság*, 19 (5): 36–58.
- Erdei Ferenc (2010): A történelmi népi társadalom (IV. A paraszttársadalom). *Szociológiai Szemle*, 20 (4): 12–42.
- Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleonor (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York: Verso.
- Fábián Zoltán (2005): Törésvonalak és a politikai-ideológiai azonosulás szerepe a pártszimpátiák magyarázatában. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 207–242.
- Ferge Zsuzsa (1996): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI – Századvég Kiadó, 414–443.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gyáni Gábor (1997): Polgárosodás mint zsidó identitás. *Buksz*, 9 (3): 266–278.
- Gyáni Gábor (1998): Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. *Buksz*, 10 (1): 20–28.
- Gyáni Gábor (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 2 (3–4): 221–233.
- Habermas, Jürgen (2000 [1981]): Rendszer és életvilág. In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 498–568.
- Habich, Roland – Spéder Zsolt (1998): Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 117–139.
- Halmos Károly (2010): A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle*, 20 (4): 4–11.
- Hankiss Elemér (1984): „Második társadalom”? *Valóság*, 27 (11): 25–44.
- Heller Mária – Rényi Ágnes (1995): Diszkurzív stratégiák az új magyar nyilvánosságban. A népi-urbánus vitától a magyar-zsidó szembenállásig. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest: Osiris Kiadó – Századvég Kiadó, 432–448.

- Huszár Tibor [H.T.] (1976): [Bevezető Erdei Ferenc A magyar társadalom a két háború között című kéziratához.] *Valóság*, 19 (4): 22.
- Huszár Tibor (2003): Egy kézirat történetéhez. In *Harminc év. Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 89–97.
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak, politikai preferenciák Magyarországon. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 161–205.
- Karády Viktor (1998): Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *Buksz*, 10 (1): 9–20.
- Kemény István (1992a): Utószó helyett. [Kemény Istvánnal az interjút Gábor Kálmán készítette.] In *uő: Szociológiai írások*. Szeged – Budapest: Replika Kör, 289–296.
- Kemény István (1992b): [Előszó a „Kompromisszumok egyezés nélkül” (1978) című tanulmányához.] In *uő: Szociológiai írások*. Szeged – Budapest: Replika Kör, 201.
- Kemény István (2010): *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás (1991): Interjú Kolosi Tamással. (Készítette: Gábor Kálmán.) *Replika*, 2 (2–3): 105–113.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. [Sági Matild és Róbert Péter közreműködésével.] Budapest: Osiris Kiadó.
- Kolosi Tamás (2003): Szubjektív megjegyzések a struktúra–kutatás harminc évéhez. In *Harminc év. Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 99–107.
- Kolosi Tamás – Sági Matild (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI – Századvég Kiadó, 149–197.
- Konrád György – Szelényi Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 14 (12): 19–35.
- Kornai János (1983): Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*, 30 (9): 1025–1038.
- Kovács Éva – Melegh Attila (1997): Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának rekonstrukciójára. In Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest: Scientia Humana Kiadó, 133–156.
- Kövér György (2001 [1998]): Értelmezési keretek. In Gyáni Gábor – Kövér György:

- Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest: Osiris Kiadó, 11–37.
- Kuczai Tibor (1998): Társadalomsakk. *Replika*, 9 (30): 41–50.
- Lányi András (2009): A tizenöt éves kapitány. In uő. (szerk.): *Porcelán az elefántböltben. Az ökológiai politika kezdetei Magyarországon.* Budapest: Heti Válasz Kiadó, 73–113.
- Lenski, Gerhard E. (1999 [1966]): Hatalom és privilégium. Elmélet a társadalmi rétegződésről. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 302–340.
- Lockwood, David (2000 [1956]): Néhány megjegyzés „A társadalmi rendszer”-ről. In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 105–116.
- Lockwood, David (1964): Social Integration and System Integration. In Zollschan, George K. – Hirsch, Walter (szerk.): *Explorations in Social Change.* Boston: Houghton Mifflin, 244–257.
- Melegh, Attila (2006): *On the East–West slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe.* Budapest – New York: CEU Press.
- Melegh Attila (2009): A globalizáció és Magyarország. In Koppány Judit – Udvarhelyi Éva Tessza (szerk.): *A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak.* Budapest: Artemisszió Alapítvány, 16–23.
- Nagy J. Endre (1993 [1986]): Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúrarajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In uő: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok.* Szombathely: Pesti Szalon – Savaria University Press, 103–114.
- Némédi Dénes (1978): A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia*, 8 (4): 511–525.
- Némédi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Pokol Béla (2004a): *Szociológiaelmélet. Társadalomtudományi trilógia I.* Budapest: Századvég Kiadó.
- Pokol Béla (2004b): A társadalom kettős szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 14 (3): 36–51.
- Polányi Károly (1976 [1957]): A gazdaság mint intézményesített folyamat. In uő: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Budapest: Gondolat Kiadó, 228–273.
- Radice, Hugo (2010 [2009]): *Halfway to Paradise? Making Sense of the Semiperiphery.* (Working Paper CSGP 09/3.) Peterborough, Ontario, Canada: Trent University, 2009. 1–18. (Magyarul: Radice, Hugo: Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet*, 2010. 22 (85): 161–174.)
- Romsics Ignác (2005): Magyarország(ok) a két világháború között. In Gombár

- Csaba – Volosin Hédi (szerk.): *Két Magyarország?* Budapest: Osiris – Korridor Kiadó, 49–101.
- Sik Endre (1996): Egy ló-öszvér a lovacról és a szamaracról. Adalék a második gazdaság hazai eszmetörténetéhez. *Közgazdasági Szemle*, 43 (7–8): 704–725.
- Sik Endre (2001a): Kapcsolatérzékeny útfüggőség. Magyar korrupció? 2000, 13 (7–8): 11–24.
- Sik Endre (2001b): Aczélhálóban. Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. *Szociológiai Szemle*, 11 (3): 64–77.
- Sik Endre (2002): Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő*, 6 (1–2): 131–145.
- Szalai Erzsébet (2001): Kettős gazdaság – kettős társadalom. In uő: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó, 240–247.
- Szalai Erzsébet – Krausz Tamás – Szigeti Péter (2002): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Beszélgetés Szalai Erzsébet azonos című könyvéről (Aula Kiadó, Budapest, 2001). *Eszmélet*, 14 (54): 83–106.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szelényi Iván – Manchin Róbert (1990 [1986]): Szociálpolitika az államszocializmusban. Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai államszocialista társadalmakban. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 203–257.
- Szelényi Iván (1990a [1978]): Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redistributív gazdaságokban. A mai kelet-európai államszocialista társadalmak szociálpolitikai dilemmái. In uő: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 165–202.
- Szelényi Iván (1990b [1981]): Az állam viszonylagos autonómiája és az állami termelési mód. In uő: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 259–299.
- Szelényi Iván (1990d): Utószó: Jegyzetek egy szellemi önéletrajzhoz. In uő: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 433–489.
- Szelényi Iván (1992 [1988]): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. [Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével.] Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szigeti Péter (2010): A félperiféria vita jelentősége. *Eszmélet*, 22 (85): 175–185.
- Tardos Róbert (2008): Foglalkozás, milió, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, 13 (50): 5–50.
- Thomas, William Isaac (1966 [1931]): The Relation of Research to the Social Process. In uő: *On Social Organisation and Social Personality*. Chicago: The University of Chicago Press, 289–305.

- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet.
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2 (4): 301–334.
- Zentai Violetta (1999): Győztesekből tettesek, vesztesekből áldozatok? Kétszertatú társadalomképek a rendszerváltás magyarországi kritikájában. *2000*, 11 (9): 10–20.